

УДК.330.101.541:364

Баранник Л.Б., Черкавська Т.М.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто основні тенденції соціально-економічного розвитку України кінця XX - початку XXI століття в контексті світового розвитку та дана оцінка сучасному курсу України на євро інтеграцію

The article deals with the main tendencies of social and economic development of Ukraine from the XX to XXI century. In the context of international development Modern course of Ukraine towards Integration to the European Union is analyzed

Наприкінці XX ст. головною складовою національного багатства і рушійною силою економічного розвитку було визнано людину, людський потенціал. Традиційна ринкова мотивація доповнюється багатьма новими цілями, що обумовлено сучасними світовими процесами та стрімкою глобалізацією розвитку. Останнє десятиліття XX ст. в Україні відзначилося зміною парадигми розвитку. І якщо загальний напрям руху – створення основ ринкової економіки і формування демократичного суспільства – здавалося для багатьох в країні більш-менш ясным і зрозумілим, то конкретний механізм і проміжні цілі до цих пір не мають однозначної оцінки ні в стані економістів, ні в стані політиків, ні серед народу. Немає єдності й в оцінці результатів, з якими Україна вступила в XXI століття. А обраний стратегічний курс розвитку на євроінтеграцію викликав багато питань, на які поки що немає чітких відповідей.

Сучасний стан та перспективи розвитку українського суспільства є предметом постійних дискусій і наукових роздумів. Серед робіт останнього часу треба відзначити праці таких вітчизняних інтелектуалів як А.Гальчинського, М.Павловського, Г.Клима, А.Кредисова, П.Леоненка, І.Крючкової, Ю.Пахомова та інших. У роботах зазначених авторів підіймаються питання від виробітки стратегії розвитку до конкретних тактичних дій. І хоча у роботах зустрічаються певні протиріччя, всіх їх єднає бажання створити незалежну демократичну країну з міцною соціально орієнтованою ринковою економікою. Щоправда, не всі проблеми нашого соціально-економічного розвитку можуть бути вирішені на рівні наукового чи громадського поглядів, але саме за суспільством має бути остаточне слово щодо рішення таких життєво важливих питань як вступ країни до НАТО чи приєднання до таких угруповань як ГУАМ, СНД та ін.

Метою статті є розгляд і узагальнення тенденцій розвитку України протягом декількох останніх років у контексті світового розвитку та обґрунтування авторської концепції щодо її подальшого руху.

Україна мусить суттєво скорегувати свої тактичні установки, спираючись на реальні результати минулого періоду і нові тенденції світового розвитку, які багато в чому відрізняються від початку 90-х років. Насамперед, це стосується відношення держави до людини, людського капіталу.

Розглянемо, яке місце посідає Україна за індексом розвитку людського потенціалу. Програма розвитку ООН, починаючи з 1990 р., щороку друкує спеціальні світові Доповіді про розвиток людини, в яких обов'язковим елементом є висвітлювання індексу розвитку людського потенціалу (ІЛРП). Він розробляється на базі трьох показників:

- можливості тривалого та здорового життя (вимірюється показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні);

- отримання освіти (вимірюється рівнем грамотності дорослого населення і охоплення населення початковою, середньою і вищою освітою);
- підтримки гідного життєвого рівня (вимірюється показник доходів по паритету купівельної спроможності).

ІЛРП не є всеохоплюючим мірилом розвитку людини (він не враховує такі важливі індикатори, як дотримання прав людини, демократичних свобод і соціальної рівності), але дозволяє побачити певний прогрес розвитку людини. За період 1990-2000 рр. Україна опустилась з 45 на 80 місце серед 173 країн по індексу розвитку людського потенціалу [1, 26].

За словами координатора системи ООН, постійного представника ПРООН в Україні Ф. О'Доннела, в 2007 р. за показником ІЛРП Україна посіла 76-е місце серед 177 країн світу. Незважаючи на певний прогрес, Україна за більшістю показників розвитку істотно відстає від усіх країн ЄС, у тому числі від найближчих європейських сусідів: Угорщини (займає 36-е місце), Польщі (37-е місце), Словаччини (42-е місце) та ін [2].

Поглянемо на соціальний розвиток нашої країни з точки зору можливості тривалого та здорового життя. Тривалість життя в Україні для чоловіків складає 67 років, для жінок 73,5 років [3]. Це значно менше у порівнянні з європейськими показниками. За роки незалежності кількість населення України скоротилась на 6 млн. осіб [4] (див. табл.1).

Таблиця 1

Демографічна структура населення України*

Показник Роки	1955	1972	1985	2000	2005	2020	2035	2050
Населення, тис. осіб, у тому числі у віці, %	40099	47317	50941	49116	46481	39609	32805	26393
0-4	9,5	7,3	7,4	4,3	4,1	4,3	3,8	4,2
5-14	14,9	17,6	14,2	13,6	10,7	9,4	8,4	8,9
15-24	18,7	14,7	14,3	14,9	15,8	9,6	10,2	8,9
60 і більше	10,9	14,0	16,4	20,7	20,9	25,2	30,5	38,7
65 і більше	7,5	9,1	11,3	14,0	16,1	18,0	23,3	29,1
80 і більше	1,2	1,4	2,0	2,3	2,7	4,5	5,6	7,9
Медіанний вік, років	28,5	32,2	34,2	37,5	39,0	42,5	48,2	51,9

*Джерело: за даними ООН

У доповіді Генерального секретаря ООН про світові демографічні тенденції відзначається, що до 2050 р. українців стане на 15 млн. менше [5]. Не заперечуючи прогнозів міжнародних колег, зауважимо, однак, що це лише один із багатьох варіантів розвитку подій. За даними комітету статистики, на 1 грудня 2008 р. населення України склало трохи більше 46 млн. осіб. Якщо брати за точку відрахування 2008 р. і дані таблиці 1, то українського населення у 2050 р. стане менше на 20 млн., тобто картина ще гірша.

Кількість населення залежить від трьох показників: народжуваності, смертності і міграції. Природне скорочення населення або депопуляція притаманна майже всім країнам світу. Нею охоплено біля 40 % європейських країн. Але ситуація в Україні більш складна, тому що основний приріст смертності відбувається у працездатному віці. Практично 90% приросту смертності серед працездатного населення України приходить на регіони Східної, Південно-Східної, Південної та Центральної України. Друга причина – низька народжуваність. Нині показник народжених в країні покращився, але не настільки щоб перебільшити кількість померлих. Динаміка народжуваності та смертності населення представлена у таблиці 2.

Таблиця 2

Динаміка народжуваності в Україні за 2005-2008 рр.

Показник	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Народжені , осіб	408591	427259	426085	460368	472657	509402
Померлі, осіб	765408	761263	781964	758093	762877	754462
Природний приріст (+), осіб	-356817	-334004	-355879	-297725	-290220	-243874

Розраховано за даними Держкомстату України

Сучасний рівень народжуваності в Україні досить низький: вона компенсує смертність лише наполовину. У містах України цей показник в 1999-2001 роках опустився до безпрецедентно низького рівня (менше 1 дитини). Навіть в селах, де традиційно народжуваність вище, ніж у містах, з 1993 р. її сумарний показник впав значно нижче границі простого відтворення населення.

На початку поточного десятиріччя, по мірі подолання соціально-економічної кризи, в Україні актуалізувалася дія ряду чинників, які сприяють певному росту народжуваності: тенденції до стабілізації економічної ситуації і деякому підвищенню життєвого рівня, активізація соціальної політики, поступова адаптація населення до нових соціально-економічних умов і викорінювання патерналістських настроїв (у всякому разі серед осіб молодшого і середнього віку) і т.п. У 2002-2006 рр. в Україні мало місце збільшення чисельності народжених, яке, на нашу думку, не свідчить про "перелом" у тенденціях народжуваності, а скоріше є наслідком "компенсації" відкладених у кризові роки народжень, і, крім того, частково обумовлено впливом "демографічної хвилі", тобто вступом до дітородного віку більш багаточисельних контингентів жінок 1983-1988 років народження.

Третя причина скорочення населення України – погане медичне обслуговування. Погіршення здоров'я нації – не тільки медична проблема, а й соціально-економічна. Є чинники, використання яких може пригальмувати скорочення чисельності населення. Це не тільки досягнення медичної науки, які мають свої границі. Здоров'я населення лише на 10% залежить від рівня охорони здоров'я. Щоб долати цю проблему потрібні активні зусилля уряду, відповідних міністерств і відомств, законодавчої і виконавчої влади, неурядових організацій. Відрадно, що зусилля міжнародної громадськості та вчених об'єднуються з метою вирішення цих проблем.

В Україні існують й державні програми, спрямовані на стимулювання народжуваності та пропаганду здорового способу життя. Це програми "Репродуктивне здоров'я нації" і Стратегія демографічного розвитку України.

Програма "Репродуктивне здоров'я нації" передбачає покращення нормативно-правової бази в сфері репродуктивного здоров'я, розробку і реалізацію заходів по пропаганді здорового образу життя, проведення освітянських кампаній по охороні здоров'я, покращення системи підготовки спеціалістів для покращення якості медичної допомоги, покращення матеріально-технічного забезпечення закладів по охороні репродуктивного здоров'я, розробку стратегії по зменшенню шкідливого впливу інформаційних технологій на спосіб життя дітей і підлітків.

Метою Стратегії демографічного розвитку України є відродження сімейних цінностей, забезпечення морального здоров'я сім'ї, виховання свідомого батьківства, формування розуміння необхідності ведення здорового образу життя, підвищення рівня добробуту українського населення завдяки проведенню реформування оплати праці, запровадження повномасштабної системи соціального страхування і реформування системи охорони здоров'я.

Передбачається, що реалізація відповідних проектів дозволить підвищити показник народжуваності на 10-15%, понизити рівень материнської і дитячої смертності на 20% [6].

Нині країна витрачає на охорону здоров'я 28 млрд. грн. (за деякими джерелами 32,2 млрд. грн.). Це складає 3,4% ВВП [7]. Більшість європейських країн витрачає на медицину від 7 до 10%, а США - 15% ВВП. Будь-яка держава не може наодинці осилити всі проблеми. Вже зараз вкладати гроші в медицину готові українські бізнесмени. У нас є система обов'язкового медичного страхування (ОМС), поліс якого повинен мати кожен громадянин. Разом із платежами з бюджетів різних рівнів за рахунок ОМС фінансується безкоштовна охорона здоров'я. Основна проблема полягає в дисбалансі обов'язків і реальних об'ємів грошових коштів, які виділяються на виконання цих обов'язків. Інший рівень, альтернативний, складає платна медицина. Частка недержавних грошей перевищує 50% всіх коштів, що витрачаються на медицину. І ці величезні кошти практично неуправляемі, їх неможна направити на підвищення ефективності роботи і розвиток галузі. «Сума загальних витрат на охорону здоров'я за 1996-2007 рр. офіційно зросла приблизно в 8 раз, з них державні витрати - в 6 раз. Але дані цифри виведені без врахування інфляції, - стверджує завідувач кафедри соціальної медицини ДДМА Валерія Лехан. - З врахуванням інфляції асигнування на медицину виростили менше ніж у два рази» [8]. Отже, безкоштовне медичне обслуговування, гарантоване українцям Конституцією, - фікція. І цей факт яскраво каже на користь необхідності реформ у цій галузі.

Наступний фактор – міграція населення. Спільне соціологічне дослідження журналу "Експерт Україна" і компанії TNS Ukraine показало, що наші співвітчизники мають майже все необхідне для будівництва квітучої ринкової економіки: добру освіту, смак до новаторства, вірять у власні сили. Однак їм складно застосовувати свої здібності на батьківщині. 15,4% респондентів у вересні 2008 р. сказали, що готови змінити країну проживання, щоб покращити своє життя [9]. Мотивів, що спонукають людей на від'їзд багато. Головною з матеріальних причин є низький рівень оплати праці, а серед причин морального характеру – свавілля чиновників, влади, а отже, порушення прав людини. Недивно, що у серпні 2008 р. за опитуванням експертів інституту соціології НАНУ 48% респондентів оцінили діяльність помаранчевого уряду як негативну [10].

Катастрофічною є трудова міграція для сільського господарства. Нині в селах і малих містах людей середнього віку майже немає. Це велика проблема не тільки для

нашої країни. Для порівняння: найбільш високий середній вік сільського населення в Білорусії (42 роки), Україні (40 років), Грузії та Росії (по 37 років) [11].

Необхідно відзначити, що починаючи з 2005-2006 років в країні спостерігається приріст. За даними Держкомстату, в I половині 2005 р. в Україні вперше за дванадцять років почало складатися позитивне сальдо міграції. Якщо в січні приріст був 532 людини, то у липні ця цифра підскочила до 3,8 тис. [12, 64]. На нашу думку, це реакція українців на «помаранчеву революцію» 2004 р., яка породила надії людей на краще.

Світ все більше настроюється на «нову економіку», за якої інформаційні та інші нові технології докорінно змінюють механізм функціонування і національної, і світової економіки. Через два десятиліття сформується новий технологічний уклад, пік якого прийде на 2030-2040 роки. Теоретики постіндустріалізму вважають, що інноваційний тип розвитку можна започаткувати лише з переходом до постіндустріальної стадії суспільного прогресу. Цей тип розвитку дозволяє економіці виробляти, реалізовувати продукти і послуги, які мають переважно інноваційні властивості завдяки підтриманню високого наукового рівня технологічної бази їхнього виробництва та відтворення. Інноваційний розвиток, який трактується як ефективне функціонування всіх сфер людської діяльності, природного середовища та важливих суспільних інститутів, неможна розглядати тільки в межах технократичної парадигми, він набуває ознак інновативно-інноваційного чи інтелектуально-інноваційного типу розвитку [13,8]. Важливість соціогуманістичних орієнтирів у визначенні стратегій інноваційного розвитку вимагає врахування новітніх факторів й умов, за якими суспільно-економічний розвиток відбувається під впливом інтелектуально-інноваційного.

В українських програмних документах серед пріоритетів економічного розвитку задекларовано побудову конкурентоспроможної, економіки, заснованої на знаннях. Зокрема, про це йдеться в Стратегії економічного та соціального розвитку України на 2004-2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції», в Універсалі національної єдності, Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків». На державному рівні усвідомлено необхідність побудови національної моделі інноваційного розвитку [14]. Нові знання, втілені в товарах, технологіях, освіті, інноваційному менеджменті, культурі виробництва і які становлять у розвинених країнах близько 90% їхнього ВВП, починають дедалі потужніше впливати на рівень якості життя населення.

До початку третього тисячоліття Україна підійшла в числі найосвітченіших країн світу. За даними останньої Світової доповіді про розвиток людини рівень грамотності дорослого населення країни складає 99,4% молоді (від 15 до 24 років) – 99,8%. Сукупний валовий коефіцієнт охопту населення середньою і вищою освітою складає 85% [15, 324].

Однак високі якісні показники освіти не реалізуються в економічних показниках. Питання забезпеченості рівного доступу до якісної вищої освіти загострилось із зменшенням кількості безкоштовних місць і зростанням кількості платних місць у вузах країни, а надання кредитів для здобуття освіти наштовхнулося на певні проблеми через низькі доходи батьків та небажання майбутніх роботодавців готувати для себе кадри. Насторожує той факт, що вища освіта стає все менш доступною дітям селян, робітників і працівників бюджетної сфери. У зв'язку з цим соціальний склад студентів зміщається в сторону середнього і особливого верхнього (з точки зору матеріальної забезпеченості) прошарку, що складає меншу частину суспільства.

Україна традиційно вважається країною з високим рівнем наукового потенціалу, який більше 2-х десятиліть глибоко вивчає Центр досліджень науково-технічного потенціалу і історії науки ім. Г.М.Доброва НАНУ. У багатьох працях Центру

відзначається, що науково-технічний потенціал, як і людський потенціал взагалі, в Україні через труднощі перехідного етапу розвитку претерпів серйозних втрат і став надто погано використовуватися. За умов глибокої фінансово-економічної кризи ситуація ще більш погіршилася. Масові звільнення, закриття підприємств, процес декваліфікації – все це відобразилось на структурі, масштабах, ефективності трудової діяльності населення. Нині безробіття зачепило не тільки зайнятих у сфері виробництва, а й працівників з білими комірцями. Багатьом фахівцям і робітникам прийшлося змінити професію на менш кваліфіковану. Із 22,3 млн. економічно активного населення України більше 7 млн. працює за границею, 4,5 млн. (серед них 80% - люди з середньою і вищою освітою) торгують на ринках. Таким чином, 11,5 млн. професійно активних людей (половина трудового потенціалу країни) оказались не зажаданими у нових умовах. Це серйозна проблема, яка потребує свого негайного вирішення, оскільки напряму впливає і на життєвий рівень українців і на конкурентоспроможність країни у цілому. На Світовому економічному форумі в Давосі (січень 2007 р.) Україні було визначено 86 місце серед 104 країн. Тут же відмічалось, що 80% продукції України не відповідає міжнародним стандартам якості [16].

Про низький життєвий рівень українського народу пише багато дослідників, оскільки проблема бідності стосується життя більш як 13 мільйонів громадян. Бідність як міжнародне явище має немало загальних рис — це так звані "ризики бідності", серед яких: безробіття, низький рівень доходів, багатодітність та самотні люди похилого віку. На думку Ф. О'Доннела, бідність для України "є досить новим явищем, причиною якого є перерозподіл ресурсів під час історичних змін в країні на шляху до ринкової економіки". За його словами, бідніші прошарки населення країни витрачають на їжу 60% свого заробітку, а стрибок цін на продукти харчування і енергоносії зберігає у собі загрозу подальшого підвищення бідності в країні [17].

Починаючи з 2001 р. в країні реалізується Стратегія подолання бідності, проте вона все ще залишається. За словами заступника міністра праці та соціальної політики України В.Іванкевича, тенденція відносно рівня бідності в країні протягом семи років залишається стабільною, оскільки при збільшенні границі бідності з 2001 р. по 2007 р. майже втричі (з 172 грн. до 500 грн.) показник бідності населення залишився на тому ж рівні — 28% [там само].

Усім країнам приходится звиряти свої пріоритети з новими умовами, а Україна має вирішувати досить складне завдання – формувати власну модель економічного розвитку. Одним із напрямів «руху вперед» став проголошений Україною курс на євроінтеграцію. Деяким українським політикам така «інтеграція» (на фоні невирішеної безлічі проблем соціально-економічного розвитку) бачиться перш за все через вступ України до НАТО. Вони вважають, що саме так країна отримає шанс реалізувати свій потенціал і використати досягнення європейського товариства.

Не буде зайвим розглянути перший досвід східноєвропейських країн, що потрапили до ЄС раніше України. На початку свого приєднання до ЄС у східноєвропейських країнах відбувся стрімкий розвиток економіки за рахунок притоку масових іноземних інвестицій із західних банків. Але після початку фінансової кризи західноєвропейські країни вивели свої капітали зі східноєвропейських країн, що призвело до системного ризику у фінансовій сфері і спричинило загострення кризи у цьому регіоні. Східна Європа готувалась досягти безпрецедентних результатів. Проте, «економічна криза свідчить, що східноєвропейський бум надто полагався на кредити і на те, що фаза росту буде продовжуватися безкінечно...», - пише одна з відомих німецьких газет [18].

Світ в цілому намагається вбезпечити себе від несподіваностей у фінансовій сфері. Світова фінансова криза по-новому поставила перед окремими країнами, включаючи і Україну, питання про захист національних інтересів при зростаючій взаємозалежності у сучасному світі. Розвиток фінансової кризи в Україні є непередбаченим. Ефективність антикризових заходів багато в чому буде залежати від координації фіскальних урядових дій і монетарної політики Нацбанку.

Подальший розвиток нашої країни має бути зорієнтованим на відстоювання національних інтересів, серед яких пріоритетне значення набуває соціальний розвиток. В країні нагально постало питання реформи системи охорони здоров'я, освіти, оплати праці, створення цивілізаційної системи соціального захисту населення, оскільки ці сфери напряму пов'язані з життєздатністю нації, її європейськими перспективами.

Потрібна політична реформа, яка має бути спрямована і на покращення роботи парламенту, і на чітке розмежування повноважень уряду, Президента, і Верховної ради, і на безкомпромісну боротьбу з корупцією і беззаконням владних структур. У рамках м'якої парламентської моделі зростатиме самостійність регіонів і можна буде нарешті здійснити місцеве самоврядування, без якого не може бути ні громадянського суспільства, ні ефективної демократії, ні нормального ринкового устрою.

Україна повинна залучити в свою економіку великі інвестиції. Однак привабливі умови для залучення іноземного капіталу в Україні поки що відсутні. Паралельно з пошуком таких умов необхідно здійснювати політику протекціонізму власному вітчизняному виробникові. Таким чином, вирішиться багато проблем, у тому числі активізується й створення нових робочих місць.

Література

1. Сила децентралізації. Україна: звіт з людського розвитку за 2003 рік. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. – Київ, 2004.
2. www.ukraine-poland.com/u/news/news.php?id=10750 - 21k
3. www.demographia.ru
4. http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=3926 – 5 ;
5. www.kpnews.com/main
6. Население Украины в 2050 году будет на 15 млн меньше // Украина сегодня. № 29 (3162). Пятница, 13 февраля 2009 г.
7. <http://palm.rus.newsru.ua/ukraine/16jul2007/demografia.html>
8. <http://kp.ua/daily/061008/57466/>
9. Журавель П. Вы нужны здесь и сейчас // Эксперт Украина. 31 октября – 6 ноября 2005. - № 41 (44).
10. Днепровская правда. – 17.10.2008. - № 41 (15341).
11. www.ac-rada.gov.ua/achamber/cjntrol/ru/publish/article/main?art_id
12. Электронная версия бюллетеня «Население и общество». - № 197 – 198, 4 - 17 апреля 2005; <http://demoscope.ru/weekly/2005/0197/barom05.php>.
13. www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/ru/publish/article/main?art_id=600925&cat_id... - 27k –
14. Геєць В.М., Семиноженко В.П. Інноваційні перспективи України. — Харків: Константа, 2006.
15. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації»: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
16. 15. Доклад о развитии человека в 2005 г. ООН. - М.:Изд-во «Весь мир», 2006.
17. <http://www.weforum.org/en/index.htm> ; www.zn.ua/1000/1030/54723/ - 41k
18. <http://www.utro.ua/articles/2008/04/16/81656.shtml>.; Коммерсант УКРАИНА. № 109 от 04.07.2007.
19. Weltwirtschaftskrise in Osteuropa kann lange dauern //Suddeutsche Zeitung. 19.02.2009.

*Рекомендовано до публікації
д.е.н. Дучинською Н.І. 19.03.09*

*Надійшло до редакції
26.03.09*